

Fogelsanghstate, hoogtepunt van het 'heerlijke' Veenklooster

DOOR PETER KARSTKAREL

Na de door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verrichte herinventarisatie van stads- en dorpsgezichten die in 1980 gereed kwam, komt de gemeente Kollumerland in het uiterste noordoosten van Friesland nog steeds twee maal op de 'werk'lijst voor. Binnen haar grenzen bevinden zich namelijk twee belangwekkende dorpen die door de cultuurhistorische kwaliteit van hun nederzettingsstructuur in het nieuwe aanwijzingsprogramma voor de beschermde stads- en dorpsgezichten zijn opgenomen. De hoofdplaats Kollum, voor de bescherming waarvan de procedure al in 1974 was aangevangen, werd in de zomer van 1980 aangewezen en dat is nu al te zien: het wat sleetse dorp knapt zienderogen op. Een plaatselijke stichting die waardevolle panden restaureert en exploiteert is daar niet vreemd aan.

Aanvankelijk zou ook het terpdorp Burum nabij de grensrivier de Lauwers beschermd worden. Hoewel de hoofdstructuur van dit dorp overwegend herkenbaar bleef, werd het niet in het nieuwe aanwijzingsprogramma opgenomen omdat het totaalbeeld onsamenhangend is geworden als gevolg van kaalslag en nieuwbouw. Veenklooster kwam er voor in de plaats. Dit dorp, gelegen op een kruispunt van wegen, heeft een gave structuur en bebouwing en grenst aan het landschappelijk fraai gesitueerde en architectonische waardevolle buiten Fogelsanghstate, zo staat in het aanwijzingsprogramma van de Rijksdienst te lezen.

De gemeente Kollumerland voelde zich ten aanzien van het hoofddorp nogal belemmerd in het ruimtelijk beleid en financiële mogelijkheden als gevolg van de inschrijving. Toch heeft de gemeenteraad onlangs besloten om ook welwillend aan de procedure voor aanwijzing van Veenklooster mee te werken en in beginsel aan de bescherming van dit dorpsgezicht deel te nemen.

BUURSCHAP

Veenklooster is in historische zin echter helemaal geen dorp, het is een 'uit de hand

Fogelsanghstate in Veenklooster kreeg in 1873 ter gelegenheid van een bezoek van koning Willem III een decoratieve stucgevel

gelopen' landgoed. In oude beschrijvingen komt Veenklooster steeds voor als een aan het dorp Oudwoude ondergeschikte buurschap.

In het qua landschap zeer afwisselende Kollumerland ligt Oudwoude aan de rand van een open kweldergebied.

Veenklooster is gegroeid op een kleine, be-

boste, zandrug en is temidden van een kleinschalig, sterk geleed elsesingel-gebied gelegen. Het dorp hoort structureel en landschappelijk eerder bij het westelijk gelegen, zelfstandige Kollumerzwaag – Zwagerveen, dan bij het qua karakter heel andere Oudwoude waarvan het oorspronkelijk afhankelijk was. In het streekplan-Friesland wordt Veenklooster (en nabije omgeving) gekarakteriseerd als een natuurgebied met een belangrijke recreatieve en landbouwfunctie en zelfs als een van de weinige landschappen in de provincie dat buitengewoon gevoelig is voor mogelijke ontwikkelingen.

Veenklooster heeft geen klooster meer en heeft zelfs nooit een kerk gehad. Op het landgoed Fogelsanghstate worden wel volgens een oude traditie jaarlijks evangelisatiebijeenkomsten gehouden, maar daar ging het – getuige een spotprent van ruim een eeuw geleden – niet steeds even vroom toe.

De oude herberg die lange tijd gecombineerd was met een boerenbedrijf (zoals dat in het noordelijker gelegen dorp Westergeest nog steeds het geval is), is met zijn tijd meegegaan en heeft in de hooischuur een bar-dancing ingericht. Het is een van de weinige tekenen dat de tijd hier niet heeft stilgestaan. Verder ademt Veenklooster – en niet uitsluitend in het toeristenseizoen – nog steeds de 'heerlijke' structuur van ruim een eeuw geleden. Aan de dorpsstructuur en de bouwkunst zijn de verhoudingen tussen de heer van Fogelsanghstate en Veenklooster nog af te lezen.

HISTORIE

De steeds herhaalde historische opmerkingen over Veenklooster vertellen ons over het dertiende eeuwse klooster van de praemonstratenzers, het klooster dat de naam Olijfberg kreeg en eeuwenlang voorname dochters heeft geherbergd.

Nadat het kloosterbezit na 1580 werd seculariseerd, kwamen het klooster en de 100 pondematen land die er bij hoorden aan de provincie. Gedurende tientallen daarop volgende jaren werden stukken land aan particulieren verkocht en in 1644 was het klooster met het omringende land aan de beurt.

Sjouck van Fogelsangh was de koopster en zij verbond haar naam voor eeuwen aan de plek. Fogelsanghstate dat in het schitterende park zoveel vogels huisvest dat belangrijke stukken gedurende het broedseizoen gesloten moeten worden, bezit daardoor bovendien een sprekende naam. Een luisterrijk toeval. Geschreven bronnen, historisch kaart- en prentmateriaal maken de geschiedenis van het klooster, de state en de buurschap die zich er bij ontwikkelde niet geheel duidelijk. Op een aantal punten spreken de bronnen elkaar zelfs tegen.

Sinds het midden van de vorige eeuw spreekt de geschiedenis wel klare taal en de sporen zijn er nu nog te verstaan. Eén aspect wekt nog verwarring: de brink. De brink in het midden van de buurschap Veenklooster, die ten westen van de state tot ontwikkeling kwam – een door bomen omzoomd grasplein – lijkt inderdaad op de brinken uit het Drent-

Aan de zichtas van Fogelsanghstate, de Kleasterwei, werd in 1870 dit herenhuis gebouwd. Dit 'lyts slot' of Munkepaed vertoont treffende stijlovereenkomst met de state

se (en die van Elsloo in zuidoost Friesland), maar heeft een totaal andere oorsprong en geschiedenis. Op de plek van de brink van Veenklooster moet al in de zestiende eeuw de zathe Starckenburg gestaan hebben. Toen deze zathe gesloopt was, bleef het zg. hornleger, het onbebouwde erf, ook als zodanig van belang, omdat daaraan het stemrecht verbonden bleef.

Oude kaarten leren dat Veenklooster als nederzetting niet keurig rond dit hornleger groeide, maar een onregelmatige ontwikkeling heeft gekend langs bestaande paden en de wegen. De bebouwing en beplanting van het dorp zijn wel tot een redelijk evenwicht gegroeid, met nauwelijks verstoringen. Opwindend wordt het pas ten oosten van de nederzetting, waar Fogelsanghstate en alle bouwwerken die bij de state horen allere kregen en één architectonische taal spreken, een stadse taal die in het landelijke gebied opvalt.

JACOB IZAÄKS DOUMA

Koning Willem III is twee keer op het slot Fogelsanghstate op bezoek geweest. In 1851 en in 1873. Vooral dat laatste bezoek heeft sporen nagelaten. Niet alleen werd toen het pad dat Veenklooster met Kollum verbond bestraat, en heet die weg sindsdien de Keningswei, maar de toenmalige bewoner van Fogelsanghstate, Hector Livius baron van Heemstra liet toen ook het buiten drastisch verbouwen. Van Heemstra heeft in die periode meer bouwopdrachten verleend in zijn omvangrijke bezit en die zijn (voor zover er nog gegevens over achterhaald konden worden) allemaal uitgevoerd door één architect:

Jacob Izaäks Douma uit Leeuwarden.

Omstreeks 1730 kreeg Fogelsanghstate na een drastische verbouwing de omvang die het nu nog heeft: een breed rechthoekig gebouw met een souterrain, een belétage en een halve zolderverdieping en met een voorgevel, geleed door forse pilasters, die bekroond werd door een groot fronton. Het buiten kreeg een ingetogen maar duidelijk classicistische uitdrukking.

Ter gelegenheid van het koninklijk bezoek in 1873 werd het buiten naar de mode des tijds aangepast en moest deze classicistische structuur wijken voor een decoratieve bepleistering. De hoofdvolumes bleven wel gelijk, maar de verhoudingen veranderden en

de heldere geleding maakte plaats voor vrij vlak ornament. De statigheid ging verloren ten gunste van charme. In onze eeuw zijn er nogmaals veranderingen aangebracht die deels terug lijken te gaan op de oudere situatie. Het gevolg is dat het buiten, hoe aardig het ook is een tweeslachtig uiterlijk heeft gekregen. 1).

Van Heemstra gaf in 1870 aan architect Jacob Izaäks Douma ook de opdracht om op de as van Fogelsanghstate een fors herenhuis te bouwen. Het zou de huisvesting worden van de oude generatie huisgenoten. Zelfs nu de state als buitenhof van het Fries Museum niet meer bewoond is (de stijkkamers zijn voor een ieder te bezoeken), wordt het huis Munkepaed, dat door de inwoners van Veenklooster het 'Lyts slot' wordt genoemd, nog bewoond door de nabestaanden van de vroegere bewoners van Fogelsanghstate. Het herenhuis heeft eenzelfde soort decoratieve uitmesting in pleister als de state en hoewel er nog geen bewijzen voor zijn moet ook de verbouwing van Fogelsanghstate in 1873 wel van de hand van Douma zijn. Deze architect ontwierp in 1880 ook een nieuwe bloemenkas in het park van de state.

FRAAI PARK

De tuin van Fogelsanghstate is een van de grootste en fraaiste parken van Friesland. Tot omstreeks 1836, toen Hector Livius van Heemstra en zijn vrouw op het buiten kwamen wonen, was het park een flinke optelsom van rechthoekige bospercelen. Toen is naar ontwerp van de tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard dit strakke stramien naar de

De stelpboerderij aan de Kleasterwei 2 met een classicistisch vormgegeven middenpartij.

mode van toen in een spontanere aanleg her- schapen. Toch was ook die 'natuurlijker' aanleg slechts suggestie, alles werd immers gepland en gecomposeerd. Met een herte- kamp, een ijskelder, een kluzenaarshut, ver- schillende paviljoens en een grote theekoepel op een 30 meter hoge berg bezit het gebied vele elementen die de tuin met de afwissel- ling van kronkelpaden, gazons en boomgroep- en een fraaie vijverpartijen tot een typisch romantisch negentiende eeuws park maakt. 2).

BEDRIJFSBEOUWING

De tuinmanswoning (Keningswei 4) op de achterzichts van de state zal ook uit de tijd van genoemde herstructurering van het park zijn. Dit huis kreeg een buitengewone voor- gevel met een balcon dat gedragen wordt door drie zuilen en een centraal gedeelte dat is uitgebouwd tot een kajuit in de vorm van een halve cirkel. Met zijn spitsboogvensters laat het huis aspecten zien uit allerlei bouw- stijlen. Het zou een standaardvoorbeeld van eclecticisme genoemd kunnen worden.

Een andere woning die bij het buiten hoort, die van de jachtopziener bij de ingang van het park, is gebouwd in de chaletstijl. Het is eigenlijk een gewoon burgerwoninkje, maar het ontving een decoratieve voorgevelpartij met een overstekend dak, een houten gevel- top en decoratieve versieringen bij het dak en ramen en deuren. Vermoedelijk is ook dit huis in de jaren 1870 naar ontwerp van Dou- ma gebouwd.

Tot het bezit van Fogelsanghstate heeft altijd een aantal boerenplaatsen behoord. Er is zelfs een tijd geweest dat het er wel twintig waren. Alle boerderijen die onmiddellijk ten oosten, noorden en westen van de state lig- gen zijn in het bezit geweest van de heer van Fogelsangh. De 'Boskepleats' ten oosten van de state is een kop-hals-rompboerderij die traditioneel is, maar die ongeveer een eeuw geleden een verbouwing onderging. De voorgevel van het voorhuis valt vooral op, omdat het siermetselwerk in de geveltop en rond de ramen met witte verf geaccentueerd werd. Door de ligging in een oksel van het park is duidelijk te zien dat deze boeren- plaats tot 'het Slot' behoort.

Bij de andere twee boerderijen, De Klim- merboom (aan de Keningswei 1) en die aan de Kleasterwei 2, recht tegenover het 'Lyts slot', is van de architectuur af te lezen dat ze tot Fogelsanghstate behoord hebben. Zowel de state als het herenhuis vertonen namelijk grote overeenkomsten in vormelementen, bv. een knikje in de bekroning van de mid- denpartij die in de verte doet denken aan een classicistisch fronton. Ook de boerderijen, beide stelpen, bezitten middenpartijen die iets vooruitspringen en die met zo'n herin- nering aan een fronton bekroond worden. Die van De Klimmerboom ontving zelfs een flin- ke palmet. Opmerkelijk is het dat Jacob Izaäks Douma in de jaren 1870 voor Mr. P. Heringa Cats te Oranjewoud een serie ont- werpen voor boerderijen maakte, waarvan enkele een treffende overeenkomst vertonen met de twee stelpboerderijen in Veenkloos-

ter. 3). Er hoeft niet aan getwijfeld te worden dat deze twee boerenplaatsen door Douma voor Van Heemstra ontworpen zijn.

'HEERLIJKE' STRUCTUUR

Door de eeuwen heen hebben er in Veen- klooster heldere gezagsverhoudingen bestaan.

Deze kregen ruim een eeuw geleden, toen de stadsarchitect Douma door de toenmalige be- woner van Fogelsanghstate bij een heel bouwprogramma betrokken raakte, ook ar- chitectonische uitdrukking. Het verbouwde slot, het 'Lyts slot', de jachttopzichterswo- ning, de drie boerenplaatsen die alle langs de meanderende Kleasterwei-Keningswei ge- legen zijn, hebben allemaal hetzelfde eclecti- sche karakter, dat zo kenmerkend was voor de architectuur in de steden in de jaren tussen 1860 en 1880. De 'heerlijke' structuur van het gebied is er van af te lezen en de culturele invloed van de stad heeft zo vorm gekregen op het land.

Veenklooster met Fogelsanghstate biedt en- kele verrassende wandelingen. Door het dorp en langs de state en in het uitgestrekte park en de bospercelen. Buiten het broedsei- zoen is het park toegankelijk. Fogelsanghsta- te zelf is ingericht als uithof van het Fries Museum. Stijlkamers en een collectie (kunst)voorwerpen in de culturele sfeer van de statebewoners vormen een hoogtepunt van een bezoek.

Niet elk buiten van Nederland zal een muse- ale functie kunnen krijgen. Voor Fogel- sanghstate en het hele dorp Veenklooster is het gelukkig dat het daar wel gelukt is. Met de bescherming van het dorpsgezicht lijkt de fascinerende nederzetting volledig zeker te zijn gesteld. Het is te hopen dat dit ook voor de bijbehorende boerderijen, die functioneel een onzekere toekomst hebben, zal blijven gelden.

noten

- 1). R. J. Wielinga. *Langs stinsen, states en andere voorname huizen in Friesland*. Baarn 1979 blz. 46-48.
- 2). Lucas Pieters Roodbaard, architect van buiten- goederen. Tentoonstellingscatalogus Fries Museum Leeuwarden. 1979 blz. 63.
- 3). S. J. van der Molen. *Dorpstimmerman of Stads- architect. Notities bij enige Friese boerderij-ontwer- pen uit de 19e eeuw*. Arnhem Stichting Historisch Boerderij-onderzoek 1980.

groen

Het aanzien van tuinen laten delen in de tijd, maar ook met een herinnering aan de verle- den tijd en waarborgen voor de toekomstige tijd. Dat geldt voor het landschapspark van de Stichting Landbouw en Coöperatiecen- trum 'Oranjewoud', waarvan het geboorte- merk teruggaat tot de eerste helft van de gouden eeuw, ontsproten aan het initiatief van Johan Willem Friso. In de bloeimaand van 1984 is de groene long van het vorstelijk aandoende buitenverblijf, gelegen in een bosgebied onder de rook van Heerenveen, grotendeels de voltooiing van een renovatie ondergaan, die in het beeld van onze Neder- landse landschapstuinen opmerkelijk mag worden genoemd. De natuur is met deze drieslag benaderd: een functiegerichte con- ceptie, een rationele presentatie en de aan- wezigheid van zichtbaar respect voor een rijk verleden.

In opdracht van de Frieslandbank heeft het Ingenieursbureau 'Oranjewoud' BV (Be- heers- en Milieuzaken) een beheersplan voor dit park (oppervlakte: vijf hectare) samenge- steld. In het jongste verleden was men

Onderdeel van de parkrestauratie van 'Oranjewoud'
Foto: P. Sikma

